Arabian Journal of Science

ISSN:2308-5703

Impact factor:13.5 *International Multidisciplinary Online Journal* October, 2026

ÖZBEKÇE VE TÜRKÇEDE HİTAP BİRİMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI VE ANLAMBİLİMSEL İNCELENMESİ

Xalimjonova Sarvinoz Ilhomjon qizi
Toshkent Davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Filologiya va tillari o‘qitish (o‘zbek tili)
4 -bosqich talabasi
doi:https://doi.org/10.5281/zenodo.23347271

Özet : Bu çalışmanın amacı, Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki hitap birimlerini anlambilimsel ve edimbilimsel açıdan karşılaştırarak bu birimlerin kişiler arası ilişkileri ifade etmedeki işlevlerini incelemektir. Çalışmada kişi zamirleri, akrabalık terimleri, unvanlar, saygı bildiren ifadeler ve duygusal hitaplar ele alınmaktadır. Özbekçedeki aka, opa, ustoz, domla, azizim ve siz birimleri, Türkçedeki abi, abla, hocam, beyefendi, canım ve siz biçimleriyle karşılaştırılmaktadır. Ayrıca sen–siz karşıtlığının sosyal yakınlık, saygı ve resmiyetle ilişkisi değerlendirilmektedir. Çalışma, hitap birimlerinin yalnızca sözlüksel anlamlarıyla değil, bağlam, toplumsal ilişki ve iletişim amacıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: hitap birimleri, Özbekçe, Türkiye Türkçesi, anlambilim, edimbilim, karşılaştırmalı dilbilim, sosyal yakınlık, saygı.

Dil, iletişim kurmanın yanı sıra toplumsal ilişkilerin ve kültürel normların ifade edilmesine de hizmet eder. Bu işlev, özellikle hitap birimlerinde belirginleşir. Konuşur, muhatabına seslenirken yalnızca onun kim olduğunu belirtmez; aynı zamanda aralarındaki yakınlık veya mesafe, saygı düzeyi ve iletişimin resmiyet derecesi hakkında da çeşitli anlamlar aktarabilir.

Özbekçe ve Türkiye Türkçesi, Türk dilleri ailesi içinde yer almaları nedeniyle bazı ortak dilsel özellikler taşır. Her iki dilde de kişi zamirleri, akrabalık terimleri, unvanlar ve duygusal ifadeler hitap amacıyla kullanılabilir. Bununla birlikte, biçimsel benzerlikler bu birimlerin bütün iletişim ortamlarında aynı anlama geldiği sonucunu doğurmaz. Bir hitap biçiminin işlevi; muhatapların yaşı, toplumsal konumu, aralarındaki ilişki ve konuşmanın gerçekleştiği ortam gibi etkenlere bağlı olarak değişebilir.

Özer ve İbe Akcan (2022), Türkçedeki hitap ifadelerini derlem temelli bir yaklaşımla incelemiş ve zamir biçimindeki hitaplarla ad türündeki hitapları birbirinden ayırmıştır. Araştırmacılar, ad türündeki hitapları akrabalık terimleri, sözde akrabalık terimleri, yakınlık bildiren ifadeler, sevgi sözcükleri, olumsuz veya alaycı ifadeler, unvanlar ve saygı bildiren hitaplar gibi alt gruplarda ele almıştır. Bu sınıflandırma, Türkçedeki hitap sisteminin incelenmesi için yararlı bir kuramsal çerçeve sunmaktadır.[1]

Özbekçedeki hitap biçimleri açısından Akbarova’nın (2007) çalışması önemli bir başvuru kaynağıdır. Merkotan (2019) ise Türk iletişim kültüründeki hitap biçimlerinin anlam ve işlevlerini ele almıştır. Bununla birlikte, bu kaynakların varlığı iki dil arasında doğrudan ve sistematik bir karşılaştırmanın bütün yönleriyle tamamlandığı anlamına gelmez.[2]

Bu çalışmanın temel sorusu şudur: Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki hitap birimleri hangi anlambilimsel ve edimbilimsel işlevleri paylaşmakta, hangi kullanım koşullarında birbirlerinden ayrılmaktadır?

Çalışmanın katkısı, seçilmiş hitap birimlerini ortak ölçütler üzerinden karşılaştırmak ve sözcüksel benzerlik ile bağlamsal işlev arasındaki farkı görünür kılmaktır. Araştırma, bütün hitap biçimlerini

kapsayan bir sınıflandırma veya istatistiksel kullanım sıklığı araştırması olarak değerlendirilmemelidir. Araştırmanın amacı, Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki seçilmiş hitap birimlerinin dilsel biçimlerini, temel anlamlarını ve bağlama bağlı iletişimsel işlevlerini karşılaştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorular ele alınmaktadır:

1. İki dilde akrabalık terimleri hangi koşullarda akrabalık dışı hitap işlevi kazanır?
2. Sen–siz karşıtlığı yakınlık, saygı ve resmiyet bakımından nasıl yorumlanabilir?
3. Saygı ve sevgi bildiren hitapların anlamları bağlama göre nasıl değişebilir?
4. Biçimsel veya sözlüksel açıdan benzer görünen hitaplar hangi durumlarda farklı iletişimsel etkiler yaratabilir?

Çalışmada betimleyici yöntem, karşılaştırmalı çözümleme ve bağlamsal anlambilimsel inceleme kullanılmaktadır. Öncelikle hitap birimleri işlevlerine göre gruplandırılmakta, ardından Özbekçe ve Türkçe örnekler temel anlam, sosyal çağrışım ve iletişimsel işlev bakımından karşılaştırılmaktadır.

Örnek cümleler çözümlemeyi açıklamak amacıyla oluşturulmuştur; sistematik biçimde derlenmiş doğal konuşma verileri değildir. Bu nedenle çalışmada kullanım sıklığı, bölgesel dağılım veya konuşur grupları arasındaki istatistiksel farklılıklar hakkında kesin sonuçlar ileri sürülmemektedir.

Hitap birimlerinin anlambilimsel ve işlevsel sınıflandırılması

Hitap birimleri, biçim ve işlev bakımından farklı dilsel araçlarla gerçekleşebilir. Bu çalışmada dört temel grup üzerinde durulmaktadır.

1.Kişi zamirleri

Özbekçe ve Türkçede sen ve siz biçimleri, muhataba doğrudan yönelmeyi sağlayan temel araçlardandır. Bu zamirlerin seçimi, bağlama bağlı olarak samimiyet, sosyal mesafe veya saygı ifade edebilir. Ancak bunların anlamı yalnızca yaş ve statü üzerinden açıklanamaz; karşılıklı kullanım alışkanlıkları da dikkate alınmalıdır.

2. Akrabalık terimleri

Özbekçede aka ve opa, Türkçede abi ve abla gibi sözcükler temel olarak akrabalık ilişkilerini belirtir. Bunun yanında, akraba olmayan kişilere hitap ederken de kullanılabilirler. Bu tür kullanımlarda sözcüklerin göndergesel anlamı genişleyerek sosyal yakınlık veya yaşa bağlı saygı gibi çağrışımlar kazanabilir.

3. Unvanlar ve saygı bildiren ifadeler

Özbekçede ustoz ve domla, Türkçede hocam, Bey, Hanım ve Sayın gibi biçimler belirli toplumsal veya kurumsal ilişkilerde kullanılabilir. Bununla birlikte, her biçimin kullanım koşulları aynı değildir. Örneğin Sayın daha çok resmî hitaplarda görülürken hocam hem kurumsal hem de daha gündelik iletişim ortamlarında kullanılabilir.

4. Sevgi ve yakınlık bildiren ifadeler

Özbekçede azizim ve jonim, Türkçede canım ve yavrum gibi ifadeler sevgi, şefkat veya duygusal yakınlık bildirebilir. Bununla birlikte, bu ifadelerin yorumlanması konuşur ile muhatap arasındaki ilişkiye ve iletişim ortamına bağlıdır. Aynı sözcük farklı bağlamlarda sıcaklık, samimiyet, ironi veya küçümseme etkisi yaratabilir.

Bu sınıflandırma, araştırmanın çözümleme amacıyla oluşturulmuş çalışma tasnifidir; iki dildeki bütün hitap birimlerinin eksiksiz sınıflandırması olarak değerlendirilmemelidir.

5. Akrabalık terimlerinin hitap işlevi

Özbekçe ve Türkçedeki dikkat çekici ortaklıklardan biri, akrabalık bildiren bazı sözcüklerin akrabalık dışındaki sosyal ilişkilerde de kullanılmasıdır. Özbekçedeki aka ve Türkçedeki abi, bu işlev genişlemesine örnek olarak ele alınabilir.

Örnek

• Özbekçe: Aka, bekat qayerda?
• Türkçe: Abi, durak nerede?

Bu örneklerde aka ve abi, muhatabın gerçekten konuşurun ağabeyi olduğunu zorunlu olarak göstermez. Her iki biçim de gündelik iletişimde, özellikle tanışıklığın sınırlı olduğu durumlarda, yaşa bağlı yakınlık veya nezaket ifade edebilir. Bununla birlikte, bunların hangi kişiler arasında ve hangi ortamda doğal karşılanacağı toplumsal alışkanlıklara göre değişebilir.

Örnek

• Özbekçe: Opa, sizdan bir narsani so‘rasam bo‘ladimi?

• Türkçe: Abla, size bir şey sorabilir miyim?

Bu örneklerde hitap birimi, rica cümlesinden önce kullanılarak muhatapla ilişki kurmaya yardımcı olur. Ancak bu işlev, hitap sözcüğünün tek başına her zaman nezaket sağlayacağı anlamına gelmez. Ses tonu, konuşma biçimi ve iletişim ortamı da ifadenin nasıl algılanacağını etkiler.

Özer ve İbe Akcan’ın (2022) sınıflandırması, Türkçede akrabalık terimleriyle sözde akrabalık terimlerinin ayrı alt gruplar olarak ele alınabileceğini göstermektedir. Bu ayrım, Özbekçedeki benzer örneklerin incelenmesinde de yararlı bir karşılaştırma ölçütü sunar.

Bununla birlikte, iki dildeki her akrabalık teriminin kullanım alanının bire bir örtüştüğü varsayılmamalıdır.

6. “Sen–siz” karşıtlığının anlambilimsel ve edimbilimsel özellikleri

İkinci kişi zamirleri, hitap sisteminin önemli bir bileşenidir. Özbekçe ve Türkçede sen ve siz biçimleri, farklı iletişim koşullarında yakınlık, saygı veya resmiyet ifade edebilir.

Örnek

• Özbekçe: Sen bugun darsga borasanmi?

• Türkçe: Sen bugün derse gidecek misin?

Bu örneklerde sen, gayriresmî bir hitap biçimidir. Ancak bu zamirin kullanımı yalnızca arkadaşlık veya eşitlik ilişkisiyle sınırlı değildir; aile ilişkileri ve diğer sosyal bağlamlar da kullanımını etkileyebilir.

Örnek

• Özbekçe: Siz bugun majlisda qatnashasizmi?

• Türkçe: Siz bugün toplantıya katılacak mısınız?

Bu örneklerde siz, muhataba saygılı veya resmî biçimde yönelmeyi sağlayabilir. Her iki dilde de siz biçimi birden fazla kişiye hitap etmek için kullanılabildiği gibi, tek bir muhataba yönelik saygılı hitap işlevi de üstlenebilir.

Brown ve Gilman (1960), kişi zamirlerinin sosyal anlamlarını güç ve dayanışma ilişkileri çerçevesinde ele almıştır.[3] Bu yaklaşım, zamir seçiminin kişiler arası ilişkilerle bağlantısını açıklamak için yararlıdır. Bununla birlikte, söz konusu model bütün hitap biçimlerini tek başına açıklamaz. Akrabalık terimleri, unvanlar ve duygusal ifadeler de ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Bu nedenle sen–siz karşıtlığı, iki dilde bütünüyle aynı sosyal kurallara bağlı, değişmez bir karşıtlık olarak görülmemelidir. Zamir seçimi; ilişkinin niteliği, iletişim ortamı ve konuşurların alışkanlıklarıyla birlikte değerendirilmelidir.

7. Bağlam, duygusal anlam ve dil-kültür ilişkisi

Hitap birimlerinin yorumlanmasında bağlam önemli bir rol oynar. Bir sözcüğün temel anlamı aynı kalsa bile, farklı konuşma durumlarında farklı duygusal veya sosyal etkiler ortaya çıkabilir.

Örnek

• Özbekçe: Bolam, ehtiyot bo‘lib yur.

• Türkçe: Yavrum, dikkatli ol.

Bu örneklerde bolam ve yavrum, şefkat ve koruyucu tutum bildiren hitaplar olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte, iki sözcüğün kullanım alanları ve kültürel çağrışımları bütünüyle aynı kabul

edilmemelidir. Çeviri sırasında sözcüklerin sözlük anlamının yanında konuşur-muhatap ilişkisi de dikkate alınmalıdır.

Örnek

• Özbekçe: Hurmatli ustoz, fikringizni bildirsangiz.

• Türkçe: Sayın hocam, görüşünüzü belirtir misiniz?

Bu örneklerde hitap biçimleri saygı ve resmiyet ifade etmektedir. Ancak doğal kullanım, konuşmanın türüne ve kurumsal ortama göre değişebilir. Bu nedenle örnekler, bütün bağlamlarda tek doğru karşılık oldukları iddiasıyla değil, karşılaştırmalı çözümlemeyi açıklamak amacıyla verilmiştir.

Merkotan (2019), Türk iletişim kültüründeki hitap biçimlerinin işlevlerini ve anlamsal özelliklerini ele alarak bu biçimlerin seçimini etkileyen iletişimsel etkenlere dikkat çekmektedir. Bu yaklaşım, hitap birimlerinin yalnızca sözlük anlamlarıyla açıklanamayacağını; muhatap, iletişim amacı ve bağlamla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini desteklemektedir.[4]

Dolayısıyla hitap birimlerinin anlambilimsel incelemesinde temel anlam, bağlamsal anlam, duygusal çağrışım ve sosyal işlev birbiriyle ilişkili boyutlar olarak ele alınmalıdır.

İncelenen örnekler, Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde bazı ortak hitap işlevlerinin bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bu ortaklıklar sınırsız bir eşdeğerlik anlamına gelmez.

İlk olarak, her iki dilde de sen ve siz zamirleri yakınlık ve saygı gibi sosyal anlamların ifade edilmesinde kullanılabilir. Ancak zamir seçiminin koşulları her iletişim ortamında aynı değildir.

İkinci olarak, aka–abi ve opa–abla gibi biçimler temel anlamları bakımından karşılaştırılabilir. Bu birimler, akrabalık dışındaki iletişimde de kullanılabildikleri için sözlüksel anlamın ötesinde sosyal işlevler kazanabilir.

Üçüncü olarak, unvanlar ve saygı bildiren hitaplar iki dilde de önemlidir. Bununla birlikte, ustoz, domla, hocam, Bey, Hanım ve Sayın gibi birimlerin kullanım alanları tam olarak örtüşmez.

Bunların işlevi, kurumsal ilişkiye ve iletişim ortamına göre değerlendirilmelidir.

Dördüncü olarak, sevgi ve yakınlık bildiren ifadeler benzer duygusal işlevler taşıyabilse de çağrışımları ve kullanım koşulları farklılaşabilir. Bu nedenle karşılaştırmalı dil incelemesinde yalnızca sözcüksel eşleştirme yeterli değildir.

Bu değerlendirmeler, örnekler ve ilgili literatür üzerinden yürütülen nitel bir çözümlemeye dayanmaktadır. Daha kapsamlı genellemeler yapabilmek için iki dildeki doğal konuşma verilerinin sistematik biçimde toplanması ve incelenmesi gerekir.

Bu çalışmada Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki seçilmiş hitap birimleri anlambilimsel ve edimbilimsel açıdan karşılaştırılmıştır. İnceleme, hitap biçimlerinin muhatabı belirlemenin yanı sıra saygı, yakınlık, sosyal mesafe, resmiyet ve duygusal tutum gibi anlamların ifade edilmesinde de rol oynadığını göstermektedir.

Çalışmanın temel katkısı, seçilmiş hitap biçimlerini ortak anlambilimsel ve edimbilimsel ölçütler üzerinden karşılaştırmasıdır. Bununla birlikte, örneklerin sistematik bir derlemden elde edilmemiş olması, kullanım sıklığı ve toplumsal değişkenler hakkında genelleme yapılmasını sınırlandırmaktadır. Gelecek araştırmalarda doğal konuşma verilerinin, edebî metinlerin ve paralel derlemlerin incelenmesi; hitap birimlerinin kullanım koşullarını, bölgesel farklılıklarını ve kuşaklar arası değişimini daha ayrıntılı biçimde ortaya koyabilir.

KAYNAKLAR:

1. Özer, N., & İbe Akcan, P. (2022). Türkçede hitap ifadeleri: Anlam ve sözcük türü temelinde bir ulamlama. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 7(1), 382–407. https://doi.org/10.32321/cutad.1000242
2. Akbarova, Z. (2007). O‘zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi [Özbekçede hitap biçimleri ve bunların dilsel incelenmesi]. Filoloji bilimleri adaylığı dissertatsiyasi, Taşkent, 135 s.
3. Merkotan, A. V. (2019). Address forms in Turkish cultural communication. Scientific Bulletin of Kherson State University. Series “Germanic Studies and Intercultural Communication.” https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-1-48
4. Brown, R., & Gilman, A. (1960). The pronouns of power and solidarity. In T. A. Sebeok (Ed.), Style in Language (pp. 253–276). Cambridge, MA: MIT Press